MAŁGORZATA ŚWIĘCICKA*

MONIKA PEPLIŃSKA**

UNIWERSYTET KAZIMIERZA WIELKIEGO W BYDGOSZCZY

Wstręt i jego metaforyczne obrazy w języku (na podstawie danych leksykograficznych i korpusowych)

Słowa kluczowe: językoznawstwo kulturowe, metafory pojęciowe, leksykograficzny obraz wstrętu, obrazowanie wstrętu w kolokacjach korpusowych.

https://doi.org/10.31286/JP.001042

Wprowadzenie

W naszych publikacjach lingwistycznych sporo miejsca zajmują prace poświęcone rekonstrukcji struktury znaczeniowej i aksjologicznej wybranych pojęć w języku, w świadomości językowej oraz w zróżnicowanych tekstach kultury, w tym wypowiedziach reprezentujących komunikację środowiskową czy potoczną. Na przestrzeni wielu lat przedmiot naszych studiów autorskich lub współautorskich stanowiły m.in. kategorie: *zazdrości* (Święcicka 2009: 243–253), *strachu* (Święcicka 2006: 299–311), *lęku* (Święcicka 2017: 419–442), *paniki* (Święcicka 2023: 175–189), ale też *przyjaźni* (Święcicka 2011: 275–285), *grzechu* (Peplińska 2018; Święcicka, Peplińska 2021: 352–367) czy *Innego* (Święcicka 2022: 219–230). Odnotowane wówczas ich konteksty typu: *wstrętna zazdrość*, *wstrętny lęk*, *panika – wstrętne uczucie od środka* itp. zwróciły naszą uwagę na pejoratywne wartościowanie i oceny uczuć za pomocą określenia *wstrętny* i w naturalny sposób skłoniły do zainteresowania leksemem *wstręt*.

Samo słowo *wstręt* – lecz także szereg wyrazów sytuujących się w jego polu leksykalnym (np.: *obrzydzenie*, *obrzydliwość*, *odraza*) w związku zwykle z powszechnie znanym, poruszającym społecznie, politycznie, ekonomicznie, etycznie, moralnie kontekstem zewnętrznojęzykowym – jest w jakimś zakresie od dawna słowem kluczem w różnorodnych tekstach kultury. Tak dzieje się i dziś, co szczególnie wybrzmiewa w wypowiedziach oficjalnych, medialnych, choć i w rozmowach codziennych, potocznych. Uznałyśmy zatem, że warto podjąć próbę rekonstrukcji struktury znaczeniowej *wstrętu* w celu rozszerzenia dotychczasowych, w tym

* malzak@ukw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-7504-7263
** monika79@ukw.edu.pl; ORCID: 0000-0003-4658-934

naszych, badań lingwistycznych nad polem uczuć/emocji[1] oraz pobudzenia do refleksji na temat kondycji psychicznej i fizycznej człowieka, jego stosunku do otaczającej rzeczywistości, relacji międzyludzkich w drugiej dekadzie XXI wieku.

Wstręt wraz ze swą szeroko rozumianą złożonością kulturową, angażujący zmysły człowieka (zwłaszcza te uznawane za niższe: węch, smak, dotyk, ale też wzrok i słuch) stanowi przedmiot interdyscyplinarnych dociekań w nurcie różnych dyscyplin nauk tak humanistycznych, jak i społecznych. Ewokując opozycyjne kategorie: etyczne i moralne (*prawda – kłamstwo*, *dobro – zło*), estetyczne (*piękno – brzydota*), kulturowe (*kultura – natura*) oraz religijne (*sacrum – profanum*)[2], stanowi istotny problem badawczy w pracach zwłaszcza filozofów, psychologów, socjologów i jest równie ważny w naukowych rozważaniach literaturoznawców, kulturoznawców czy historyków sztuki (por. m.in.: Kristeva 2007; Menninghaus 2009; Dittrich i in. (red.) 2015; Drzał-Sierocka, Kowalewska (red.) 2016). Przy czym jak zauważa Ignacy Nasalski (2021: 45), ta „jedna z najważniejszych, a jednocześnie […] jedna z najbardziej niedocenianych emocji" właściwie od niedawna wzbudza zainteresowanie przedstawicieli wskazanych dyscyplin, „którzy dostrzegli niezwykłą wagę tej wyjątkowej emocji we wszystkich niemal obszarach aktywności twórczej".

Dla językoznawcy publikacje przedstawicieli wymienionych dyscyplin są cennym punktem odniesienia, jednak – co oczywiste – prowadzimy postępowanie badawcze według paradygmatu lingwistycznego, zatem szczególną naszą uwagę przykuwają prace lingwistów, takie jak chociażby wzmiankowany już obszerny szkic I. Nasalskiego (2021: 45–95) na temat języka wstrętu czy rozważania Grzegorza Dąbkowskiego (2016: 15–40) poświęcone wstrętowi, obrzydzeniu i odrazie w badaniach językoznawczych. Warto również dodać, że Jadwiga Puzynina (2000: 14) interesujący nas wyraz klasyfikuje wśród o d c z u ć, które – według badaczki – nie obejmują różnorodnego repertuaru reakcji emocjonalnych na bodźce, takich jak radość, smutek czy tęsknota, ale mogą dotyczyć intelektualno-oceniających reakcji na rzeczywistość oraz – w odróżnieniu od uczuć – „mają bardzo niewiele jednowyrazowych hiponimów".

W prezentowanym szkicu postępowanie badawcze (analizę i syntezę językoznawczą) sytuujemy w nurcie założeń lingwistyki kulturowej[3], m.in. koncepcji SAT, ograniczając się w tym miejscu do materiału badawczego wyekscerpowanego z następujących słowników: PSWP,

1 Literatura przedmiotu obejmująca podstawy teoretyczne i dyskusje na temat rozumienia pojęć typu: *uczucie*, *afekt*, *emocja*, *poczucie*, *odczucie*, *wyczucie* i *przeczucie*, także studia poświęcone konkretnemu uczuciu są dziś rozbudowane i – jak sądzimy – dobrze znane lingwistom. Warto jednak przypomnieć kilka opracowań poświęconych wskazanej problematyce, m.in.: Anny Wierzbickiej (1971), Macieja Grochowskiego (1990: 37–49), Anny Pajdzińskiej (1990: 87–107), Iwony Nowakowskiej-Kempnej (1995, 2000), Agnieszki Mikołajczuk (1997: 149–171; 1999; 2000: 117–134; 2011: 67–82), Krystyny Daty (2000: 245–252), Ewy Jędrzejko (2000: 59–75), Agnieszki Libury (2000: 135–151) czy Jadwigi Puzyniny (2000: 9–24).

2 Ignacy Nasalski (2021: 45–46), odwołując się do publikacji innych badaczy, pisze: „Wstręt odgrywa ogromną rolę kulturotwórczą i religijną, której znaczenie dopiero niedawno zostało dostrzeżone. Jako składowa ambiwalentnego doświadczenia numinotycznego nie tylko odpowiada za najważniejsze kulturowo-religijne dychotomie *czyste – nieczyste* czy *sacrum – profanum*, ale także stanowi dzięki powiązaniu z osądami moralnymi jeden z najważniejszych mechanizmów regulacyjno-strukturyzujących w obrębie wspólnoty religijnej".

3 Na założeniach językoznawstwa kulturowego oparłyśmy również rekonstrukcję struktury znaczeniowej i aksjologicznej wcześniej interesujących nas kategorii pojęciowych. Założenia ciągle aktualne, rozwijane, bardzo dobrze – w naszej ocenie – sprawdzają się m.in. w „odkrywaniu" metaforycznych sensów pojęć, mogą stanowić też istotny punkt wyjścia do kolejnych badań, w tym porównawczych, na materiale odmiennym funkcjonalnie, gatunkowo czy chronologicznie.

SWJP oraz WSJP PAN, a zatem materiału, który utrwala jedynie dane językowe konieczne do zrozumienia wyrazu. Materiał leksykograficzny okazuje się przy tym wystarczający, by można było zaprezentować ujęcia definicyjne wyrazu oraz zrekonstruować strukturę znaczeń (metaforycznych obrazowań) według modelu przyjmowanego także dla opisu innych uczuć/emocji, tj. obejmującego m.in. podmiot uczucia, jego sprawców, przyczyny, skutki czy intensywność. Wyróżnione na materiale słownikowym bazowe modele metaforyczne wstrętu zilustrowano, tam gdzie to możliwe, przykładowymi kolokacjami[4] korpusowymi (NKJP) opisanymi przez G. Dąbkowskiego[5] (2016: 15–40), co zaowocowało pewnymi rekonesansowymi komentarzami porównawczymi. Wstręt – poza ujęzykowionym obrazem – ma ponadto swój pozawerbalny wizerunek, utrwalony w materiałach graficznych. W szkicu zamieszczamy kilka fotografii i rysunków, traktując je jako wzbogacenie przykładów językowych. Mogą one stanowić zachętę do podjęcia osobnych analiz i interpretacji graficznych wyobrażeń wstrętu.

Zarysowane etapy to konieczny punkt wyjścia do kolejnych refleksji na temat tekstowych obrazów wstrętu i ich językowo-stylistycznych wykładników.

1. Wstręt według danych słownikowych

W WSJP PAN pochodzenie wyrazu, datowane za Wiesławem Borysiem (2005: 713) na XVI wiek, ujmuje się następująco:

> Rzeczownik oparty na czasowniku *ws-trącić* ‘obalić, odepchnąć, odeprzeć, odtrącić’ (XV–XVII w.), z dawnym przedrostkiem *wz-* < psł. **vъz-*. W staropolszczyźnie także w znaczeniu ‘zakwestionować, wyrazić sprzeciw’.
> Zob. *trącić*.

W źródłach leksykograficznych znaczenie wyrazu *wstręt* podaje się w jednej definicji, opartej zasadniczo na hiperonimicznym określeniu *uczucie*:

> ‘bardzo silne, trudne lub niemożliwe do opanowania, *uczucie* niechęci wobec kogoś lub czegoś’ (PSWP, t. 46: 202);
>
> ‘silne *uczucie* obrzydzenia, odrazy wobec kogoś lub czegoś’ (SWJP, t. 2: 544);

4 Na użytek naszych badań wystarczające jest rozumienie terminu *kolokacja* jako wykorzystywanego „na oznaczenie łączliwości wyrazów uwarunkowanej leksykalnie, tzn. określonej dla poszczególnych jednostek leksykalnych […]” (zob. Polański (red.) 1995: 274). Kolokację traktujemy zatem szeroko (zob. Przybylska 2020: 44) jako połączenie wyrazowe powstałe w wyniku zastosowania reguł łączliwości leksykalnej, którego znaczenie wynika ze znaczeń jego składników (por. też PSWP, t. 16: 409).

5 Badania G. Dąbkowskiego (2016: 15–40) obejmują kolokacje zawarte w korpusie całościowym (tj. 1 524 696 745 wyrazów tekstowych), w którym słowo *wstręt* występuje w 2565 połączeniach wyrazowych wyekscerpowanych z 1913 zróżnicowanych gatunkowo, stylistycznie i chronologicznie tekstów. Odnotowane przez G. Dąbkowskiego dane (dostęp autora: 16 sierpnia 2015) są identyczne z tymi potwierdzonymi przez nas w 2024 roku (dostęp do PELCRA NKJP: 17 sierpnia 2024). Uznałyśmy zatem, że stanowią one wystarczającą podstawę do formułowania komentarzy porównawczych, bez konieczności ponownej ekscerpcji kolokacji ze słowem *wstręt*.

lub – tak jak w WSJP PAN – w dwóch odrębnych definicjach:

1. odraza
'*stan psychiczny* wywołany czymś dla nas bardzo nieprzyjemnym, objawiający się mdłościami lub trudną do pokonania niechęcią do kontaktu z tym'
2. 'trudność lub przeszkoda'

Jak łatwo zauważyć, w przywołanych słownikach hiponimami wyrazu *uczucie* są określenia: *niechęć*, *obrzydzenie*, *odraza* – traktowane też jako synonimy *wstrętu*[6], choć ich tożsamość znaczeniowa, w świetle koncepcji choćby psychologicznych czy z dziedziny medycyny, ale i kwalifikacji językoznawczych, nie jest oczywista. Nie wdając się tu w szczegóły, można z pewnością stwierdzić, że definiowanie słowa *wstręt* nie jest zadaniem łatwym, a jego złożoną strukturę znaczeniową leksykografowie próbują ująć w polu antypatii (unikania), obrzydzenia lub we współistnieniu tychże.

Oprócz podanych słownikowych synonimów wymieniane są również takie określenia, jak: *niesmak*, *awersja*, *abominacja*, *pogarda*, *alergia*, *wzgarda*, *antypatia*, *repulsja* (PSWP, t. 46: 202), *grymas*, *odruch* (WSJP PAN), a w polu antonimicznym leksykografowie sytuują wyrazy: *sympatia*, *uznanie*, *akceptacja*, *przyjemność*, *aprobata* (PSWP, t. 46: 202).

Odnotowane w definicjach językowe wykładniki wstrętu ilustrują fotografie utrwalające jego objawy na twarzy – grymas, zaciśnięte usta, zmarszczone czoło, przymrużone oczy (zob. fot. 1), a ponadto wyciągnięty na zewnątrz jamy ustnej język (zob. fot. 2).

Fot. 1. Wyraz twarzy osoby odczuwającej wstręt

Źródło: https://www.newsweek.pl/zdrowie-i-nauka/nauka/wstret-nas-brzydzi-ale-tez-chroni-przed--chorobami/2d6m01d.

Fot. 2. Wyciągnięty język jako objaw obrzydzenia

Źródło: https://zdrowie.radiozet.pl/psychologia/psychoterapia/Obrzydzenie-niektorzy-odczuwaja-te-emocje-silniej.-Od-czego-to-zalezy.

6 G. Dąbkowski (2016: 38) stwierdza: „Różnice znaczeniowe między «wstrętem», «obrzydzeniem», «odrazą» są trudne do uchwycenia. Ich definicje w większości słowników cechuje błędne koło; hasła «obrzydzenie» i «odraza» mają w większości definicje synonimiczne".

Niezależnie od nieco odmiennych słownikowych sposobów definiowania hasła, w tym wyrazów pochodnych słowotwórczo, oraz takich właśnie przykładowych kontekstów leksem *wstręt* należy do pola tematycznego związanego z człowiekiem, jego stanem emocjonalnym, psychiką (por. hiperonim: *uczucie* w PSWP oraz kwalifikacje tematyczne w WSJP PAN: CZŁOWIEK JAKO ISTOTA PSYCHICZNA, Stany psychiczne człowieka, emocje i uczucia; Ocena i wartościowanie, słownictwo oceniające).

2. Metaforyczne obrazowanie wstrętu

Przybliżone sposoby rozumienia wyrazu stanowią jedynie rekonesansowe – i co oczywiste: konieczne – rozpoznanie leksykograficznego obrazowania wstrętu. Jego uszczegółowieniu służą analiza i interpretacja wspomnianych już takich istotnych jego komponentów, jak: podmiot uczucia, jego sprawca, przyczyny oraz skutki, intensywność.

2.1. Podmiot uczucia wstrętu to człowiek (obrazowany jako indywiduum), na którego w słownikowych egzemplifikacjach wskazują przede wszystkim formy fleksyjne czasowników, np.: *czuję wstręt do tego człowieka*, *nie mogłem powstrzymać odruchu wstrętu*, lub ich użycie z wyrażeniem przyimkowym, np. *Patrzyła ze wstrętem, jak patroszył królika*.

2.2. Człowiek jako podmiot uczucia wstrętu tworzy określoną relację emocjonalną z samym uczuciem (np.: *czuć/mieć/odczuwać wstręt do kogoś*), które nadto metaforycznie uosobione (WSTRĘT TO OSOBA) charakteryzuje dynamika związana z ingerencją w stan fizjologiczny podmiotu (przerwany sen), np.: *budzić w kimś wstręt*, *wzbudzić wstręt do kogoś*, oraz – w świetle kolokacji korpusowych – szereg negatywnie zwykle ocenianych cech osobowości i fizyczności, np.: *wstręt niemiły*, *obmierzły*, *potworny*, *przerażający*, *przerażający i straszny* (Dąbkowski 2016: 35), powodujących strach, lęk, przerażenie podmiotu uczucia. Pozawerbalne wykładniki silnych emocji wywołanych wstrętem ilustruje fotografia 3, na której widzimy mężczyznę z szeroko otwartymi ustami (co można kojarzyć z krzykiem), przerażonym wzrokiem, cofającego się i wykonującego charakterystyczny gest odpychania.

Fot. 3. Pozawerbalny obraz strachu, przerażenia osoby odczuwającej wstręt

Źródło: https://depositphotos.com/pl/photos/wstr%C4%99t.html.

Analiza materiału NKJP potwierdza wysoką częstość użycia kolokacji typu: *ktoś ma wstręt do kogoś/czegoś*, *ktoś czuje/poczuł/odczuł/uczuł wstręt do kogoś/czegoś*, choć w tekstowych konkretyzacjach pojawia się szereg innych, konstytuowanych przez inne jeszcze czasowniki: *ktoś cierpi na wstręt*, *ktoś darzy kogoś wstrętem*, *ktoś dziedziczy wstręt*, *ktoś powziął wstręt* itp. (por. Dąbkowski 2016: 32).

Typowa w korpusie okazuje się również kolokacja: *coś/ktoś budzi/wzbudza w kimś wstręt*, choć repertuar zwrotów w tekstach NKJP wskazujących na dynamikę uczucia jest bardziej zróżnicowany (por. Dąbkowski 2016: 33):

wstręt powstaje w kimś, *kogoś nachodzi wstręt*, *utrzymuje się*, *wzmaga się*, *rośnie*, *wzrasta*, *wzbiera*, *potęguje się*, *słabnie*, *zmniejsza się*, *minął*, *przeminął*.

Swoistą „więź" podmiotu uczucia i samego uczucia można ująć w metaforze Bliskich Osób, gdzie aktywności ruchowej, mimicznej, intelektualnej, reakcji zmysłów, zachowaniom podmiotu uczucia towarzyszy (czyli WSTRĘT TO TOWARZYSZ) uczucie, co także ilustrują słownikowe przykłady:

odepchnąć coś, *odtrącić kogoś*, *odrzucić coś ze wstrętem*, *odwracać się*, *patrzeć na kogoś*, *robić coś*, *myśleć o czymś ze wstrętem*, *słuchać czegoś ze wstrętem*, *uśmiechał się wstrętnie*, *okazywać komuś wstręt*.

Podmiot uczucia (człowiek) stanowi jednocześnie metaforyczny pojemnik na uczucie, które lokuje się w nim jako atrybut człowieczeństwa (WSTRĘT TO NATURA LUDZKA), np.: *wrodzony*, *instynktowny*, *naturalny wstręt*; wypełnia go w sposób całościowy, np.: *pełny/pełen wstrętu*, *napełniać wstrętem*, *nabrać wstrętu do kogoś*, odkrywając metaforyczny, przyrodniczy sens: WSTRĘT TO NATURA/WODA. Mimo zamknięcia, niewoli (WSTRĘT TO WIĘZIEŃ/NIEWOLNIK), np. *coś wyzwoliło wstręt* (Dąbkowski 2016: 32), ukrycia (WSTRĘT TO WEWNĄTRZ, por. słownikowe: *maskować wstręt* i korpusowe: *głęboki*, *najgłębszy wstręt* (Dąbkowski 2016: 35)) może, nie podlegając woli człowieka (por. *mimowolny wstręt*), znajdować swój zewnętrzny wyraz, np.: *wyraźny wstręt*, *wyraz wstrętu*, w tym także pozorowany, np. *udawać wstręt*. Wyłaniający się z materiału słownikowego obraz WSTRĘT TO NA ZEWNĄTRZ wydaje się na tyle reprezentatywny, że znajduje dość liczne potwierdzenia w NKJP typu: *ktoś okazuje*, *demonstruje*, *objawia*, *wykazuje*, *prezentuje*, *ujawnia*, *wyraża wstręt* (por. Dąbkowski 2016: 34). Językowe sposoby „uzewnętrzniania" wstrętu mają także swój pozawerbalny wyraz, np. zaciśnięte, otwarte, wykrzywione usta, zamknięte, przymrużone oczy, zmarszczone czoło, wydłużona twarz, opadająca żuchwa, odchylona głowa (fot. 4).

Wśród słownikowych egzemplifikacji pojawią się i takie, które utrwalają władczy wizerunek wstrętu (WSTRĘT TO WŁADCA/WRÓG), np. *coś przejmuje*, *przenika wstrętem*; *wstręt bierze*, *ogarnia kogoś*. Metaforyka dominacji uruchamia, co oczywiste, pole wyrazowe walki z uczuciem, wręcz próby jego eliminacji, np.: *przezwyciężyć*, *przemóc wstręt do kogoś*; *pozbyć się*, *wyzbyć się wstrętu do kogoś*; *przełamać wstręt* (WSTRĘT TO POKONANY), które – jak

poświadczają słownikowe kolokacje – mogą być też bezskuteczne, np.: *niepokonany*, *nieprzezwyciężony wstręt*. Można zatem wyróżnić metaforyczny obraz WSTRĘT TO ZWYCIĘZCA i powiązać go również z semantyką wielkiej siły (WSTRĘT TO SIŁA), intensywności uczucia, utrwaloną w połączeniach wyrazowych typu: *niepohamowany*, *niepojęty*, *silny*, *wielki*, *trudny do opanowania wstręt*, choć od razu warto dodać, że cechą wstrętu może być i jego ograniczona intensywność, np.: *lekki*, *ograniczony wstręt*.

Fot. 4. Kod mimiczny, wzrok, ruch jako wyraz wstrętu

Źródło: https://www.newsweek.pl/zdrowie-i-nauka/nauka/wstret-nas-brzydzi-ale-tez-chroni-przed-chorobami/8ny13f2.

Metaforę wielkiej siły wstrętu wyraża wiele kolokacji korpusowych, wyraźnie zindywidualizowanych i rozbudowujących repertuar przykładów słownikowych, i tak wstręt może być: *duży*, *przeogromny*, *ogromny*, *większy*, *straszny*, *przemożny*, *spotęgowany dziesięciokrotnie* itp. (por. Dąbkowski 2016: 35). Natomiast cecha ograniczonej intensywności wstrętu, tak samo jak w materiale słownikowym, nie jest charakterystyczna w jego korpusowym obrazie, stąd niewiele przykładów typu: *lekki*, *mały*, *delikatny wstręt* (por. Dąbkowski 2016: 35).

Przywołując z kolei takie słownikowe określenia, jak: *chorobliwy wstręt* (por. też *szalony*, *ocierający się o granice obłędu* (Dąbkowski 2016: 35)), *wstrętna choroba*, *jadłowstręt*, *wodowstręt*, *światłowstręt*, *światowstręt*, można jeszcze dodać, że uczucie wstrętu uruchamia metaforykę choroby (WSTRĘT TO CHOROBA) tak fizycznej, jak i psychicznej, patologii (w świecie ludzi i zwierząt), a niektóre spośród wymienionych haseł w słownikach zostają opatrzone kwalifikatorami: *medyczny* (por. *światłowstręt*, PSWP, t. 42: 156), *medyczny, weterynaryjny* (por. *wodowstręt*, PSWP, t. 46: 33).

2.3. Na tle dotąd zarysowanych kategorii reprezentatywny element struktury znaczeniowej *wstrętu* stanowią językowe wyznaczniki jego s p r a w c y i p r z y c z y n.

Sprawca, tak samo jak podmiot uczucia, to przede wszystkim człowiek (w tym sam podmiot uczucia, por. *wstręt do samego siebie*), wyrażony w formie singularnej, np.: *czuję wstręt do tego człowieka*, lub pluralnej: *wstręt do ludzi*, *wstrętni ludzie*, konkretyzowany zwykle przez pryzmat negatywnych zachowań, nałogów, relacji międzyludzkich, wieku, płci (np.: *wstrętna baba*, *wstrętny dziad*, *wstrętny łobuz*, *wstrętny pijak*, *wstrętny smarkacz*, *wstrętny bachor*, *wstrętni*

sąsiedzi), określany nadto za pomocą potocznego wyrazu pochodnego słowotwórczo, tj. *wstręciuch*. Postawę ciała, gest odpychania, gest zakrywania nosa, wykrzywione usta itp. w relacjach między sprawcą wstrętu a podmiotem uczucia ilustruje rysunek 1.

Rys. 1. Pozawerbalne reakcje człowieka na sprawcę uczucia wstrętu

Źródło: https://autyzm.life/2021/04/14/wstret-arkusz-pracy-dla-ucznia-ze-spektrum-autyzmu/.

Wyróżnioną kategorię sprawcy/sprawców wstrętu rozbudowują i uszczegóławiają kolokacje korpusowe (487[7] przykładów, tj. 19 procent w badanych przez G. Dąbkowskiego konstrukcjach składniowych – 2565 połączeń ze słowem *wstręt* – w NKJP). Człowiek może być sprawcą właściwie ze względu na wszystko, na różne swoje atrybuty – płeć, wiek, wygląd zewnętrzny, intelekt, relacje rodzinne, nałogi, poglądy, religię, profesję, narodowość, co potwierdzają liczne przykłady typu (por. Dąbkowski 2016: 24):

wstręt do kobiet/do chudych kobiet/do bab/do żony/do ciężarnej żony, do mężczyzny, do męża, do rodziców, do nas katolików, do muzułmanów, do Izraelitów, do komunistów, do nauczycieli, do grzesznych kapłanów, do Rosjan, do ruskich, dla upośledzonego umysłowo.

Wśród kolokacji wyrazistą grupę tworzą połączenia dokumentujące wstręt do seksualności człowieka, np.: *wstręt do kobiecego ciała, do wielkich biustów, wstręt do seksu, do pocałunku, do pornografii, do stosunków płciowych* (zob. Dąbkowski 2016: 24–25).

Sprawcy według danych słownikowych mogą należeć również do świata zwierząt, zwłaszcza owadów, pająków, np.: *wstręt do pająków* (w tym zakresie pole wstrętu współistnieje ze strachem, lękiem, fobią, por. arachnofobia), *wstręt do wszystkiego, co pełza*. Obraz zwierząt jako sprawców wstrętu, ujęzykowiony zasadniczo ogólnie, nie należy również do charakterystycznych w kolokacjach korpusowych (51 przykładów na 2565 połączeń, tj. 2 procent według badań G. Dąbkowskiego (2016: 21)), choć podlega konkretyzacjom, np.:

7 W tym miejscu i na kolejnych stronach szkicu uzupełniłyśmy dane procentowe podane przez G. Dąbkowskiego (2016), obliczając liczby całkowite w odniesieniu do zbioru 2565 kolokacji korpusowych ze słowem *wstręt*.

wstręt do robactwa/do wszelkiego robactwa, *do owadów*, *do francuzów i podobnego robactwa*, *do gołębi i drobniejszego ptactwa*, *do krocionogów*, *do much*, *przed myszami*, *wężami*, *pająkami*, *ku świni*, *do tasiemców*, *do węży*.

Jeśli zaś chodzi o grupę znaczeniową przyczyny wstrętu, repertuar środków językowych jest dość zróżnicowany (odzwierciedlający tak zindywidualizowane, jak i kulturowo dość powszechne motywacje) – można właściwie sądzić, że wszystko może stać się przyczyną tego uczucia, a zgodnie z cytowaną definicją w WSJP PAN źródłem wstrętu jest to, co z punktu widzenia wartości hedonistycznych człowiek, jego fizyczność (por. połączenie *fizyczny wstręt*) czy psychika kwalifikuje jako nieprzyjemne.

Na bazie słownikowych kolokacji da się wyróżnić przynajmniej kilka charakterystycznych przyczyn wstrętu według kategorii, jednak nie rozdzielnych, lecz o zacierających się granicach:

– etyczno-moralne, np.: *wstręt moralny*, *wstręt do kłamstwa*, *do obłudy*, *wstrętne plotki*, *wstrętny czyn*, *postępek*;

– estetyczne, np.: *wstrętnie wyglądać*, *wstrętny kolor*, *widok*, *wygląd*, *wstrętne rysunki*;

– komunikacja językowa, np.: *wstrętne słowa*, *uwagi*, *wyrazy*, *wstrętne napisy*, *wyzwiska*, *wstrętnie wyrażać się*, *wstręt do rozmowy*, *wstręt do frazesów*;

– zapach, np.: *wstrętnie pachnieć*, *wstrętnie śmierdzieć*, *wstrętny fetor*, *odór*, *smród*, *zapach*;

– smak, kulinaria, np.: *wstręt do jedzenia, wstrętne jedzenie*, *jadłowstręt*, *wstrętna zupa jarzynowa*;

– wartości witalne, pragmatyczne, społeczne itp., np.: *wstręt do życia*, *wstręt do szkoły*, *wstręt do podróży*, *wstręt do czytania*, *pisania*, *rachowania*, *wstrętna choroba*, *wstręt do pracy*, *do nauki*, *do polityki*;

– zjawiska atmosferyczne, temperatura powietrza, pory dnia, np.: *wstrętnie brzydka pogoda*, *wstrętnie zimny ranek*, *wieczór*, *wstrętne zimno*;

– zjawiska akustyczne i świetlne, np.: *wstrętne dźwięki*, *światłowstręt*;

– ciało, zwłoki i substancje związane z ciałem, np.: *wstrętne rany*, *wstręt do trupów*, *wstręt do krwi*;

– cechy osobowości, np.. *wstrętny charakter*.

Warto zauważyć, że obraz przyczyn wstrętu w materiale słownikowym zawiera (w porównaniu z pozostałymi kategoriami znaczeniowymi) najwięcej wykładników językowych. Zaobserwowana tendencja staje się jeszcze bardziej wyrazista w kolokacjach korpusowych, wśród których – według badań G. Dąbkowskiego (2016: 21) – przykłady wstrętu do „zjawisk, cech lub sposobów postępowania" stanowią 50 procent (1283 połączenia wśród 2565), a „do przedmiotów materialnych" – 29 procent (744 połączenia wśród 2565).

Wyróżnione wyżej kategorie znaczeniowe przyczyn wstrętu w słowniku ilustrują zasadniczo uogólniające wykładniki językowe. Z kolei materiał kolokacji korpusowych zawiera bogactwo ich konkretyzacji, które utwierdzają w przekonaniu, że rzeczywiście wszystko może powodować wstręt.

Na przykład w grupie kulinariów w szeregu połączeń wyrazowych szczegóły obejmują informacje o rodzaju pożywienia, sposobie jego przygotowania, zapachu, konsystencji itp.

Wstręt może być związany zarówno z potrawami mięsnymi, wędlinami, kiełbasą, jak i jajami, warzywami, owocami, słodyczami czy przyprawami (por. Dąbkowski 2016: 21–22), np.:

wstręt do zgniłego mięsa, do smażącego się mięsa, do tłustych i mięsnych potraw, do wieprzowiny, na samą myśl o wędlinie i kiełbasie, wstręt do jaj i drobiu, do ogórków małosolnych, do pietruszki i innych korzeniowych śmierdzieli, do rumianku, do owoców morza, do czekolady, do lodów.

Jego przyczyną są też różne napoje, w tym zwłaszcza używki: *wstręt do coca-coli*, *wstręt do alkoholu*, *do alkoholu podłej jakości*, *do piwa*, *do wódki* (por. Dąbkowski 2016: 22). Wstręt do alkoholu jest tą przyczyną, która motywuje użytkowników języka do tworzenia scenek z wizerunkami osób deklarujących wstręt do samego zapachu alkoholu, co w humorystyczny sposób przedstawia fotografia 5.

Tak samo pozostałe słownikowe klasy przyczyn wstrętu wypełnić można bogatym, konkretyzującym materiałem kolokacji korpusowych, w którym, podobnie zresztą jak w ekscerpowanych słownikach, powodem wstrętu są zarówno „zjawiska, cechy, sposoby postępowania" wartościowane powszechnie negatywnie, jak i bez takiej oceny, lecz stanowiące wyraz indywidualnej niechęci (zob. Dąbkowski 2016: 26–27). Kolokacje oparte na nazwach zjawisk, cech, zachowań itp. ocenianych zwykle negatywnie ilustruje wielość przykładów typu (Dąbkowski 2016: 26):

wstręt do zła, do złego, do aborcji, do bałwochwalstwa, do brudu, do biurokratyzmu, do bylejakości i mierności, do podstępu, do intryg, do dłubania w nosie, do wszelkiej demagogii, do naruszenia wolności, do wulgaryzmów.

Fot. 5. Żartobliwy dialog: uzależnienie i zapach alkoholu jako przyczyna wstrętu

Źródło: https://demotywatory.pl/4967379/--Pije-pan-Skadze-Ja-czuje-wstret-do-samego-zapachu.

Zbiór połączeń z określeniami zasadniczo neutralnymi jest jeszcze bardziej rozbudowany i – jak można sądzić – właściwie otwarty w związku z indywidualnymi powodami wstrętu, por. choćby (Dąbkowski 2016: 27–28):

wstręt do całkowitej komercji, do cmentarzy, do defensywnej taktyki, do cyfrówek, do demonstracji wszelkich, do dziwacznych technologii, do ekonomii, do impresjonistów, do kart, do komputerów, do reklamy, do samochodów, do walki, do zapachu żywicy.

2.4. Choć dla struktury znaczeniowej uczuć/emocji charakterystyczny jest zwykle dobrze rozbudowany schemat przyczynowo-skutkowy, to słownikowe pole skutków wstrętu jest ubogie, oparte na typowości reakcji. Leksykografowie w artykułach hasłowych odnotowują objawy ze strony układu pokarmowego (np.: *nudności*, *ściskanie żołądka*, *jadłowstręt*), wzroku (*światłowstręt*) oraz postawę antypatii (*niechęć*). Reakcje organizmu człowieka są jednak zdecydowanie bardziej zróżnicowane i obejmują go – rzec można – w sposób całościowy: zmysły, układ nerwowy, narząd ruchu, mimikę itd. (co potwierdza rys. 2), np.:

mam ochotę zasłonić oczy, chcę jak najszybciej o tym zapomnieć, moje nogi chcą uciekać, szybko odsuwam ręce, moje usta wykrzywiają się, moje ciało jest napięte, mówię „ble" i „fuj".

Rys. 2. Werbalne i niewerbalne skutki wstrętu

Źródło: https://www.facebook.com/photo.php?fbid=195218203544695&id=100091695486219&set=a.111409658592217.

Skutkiem wstrętu mogą być również inne, zwykle negatywne, uczucia, odczucia, stany człowieka. W słownikowym polu wstrętu jest miejsce na strach, lęk, przerażenie, pogardę, oburzenie. Z kolei w korpusowym kontekście wstrętu repertuar nazw uczuć/emocji jest rozbudowany, obejmuje określenia z różnych ich pól (często m.in. z grupy gniewu, agresji, złości, ale też smutku, żalu czy zazdrości) (por. Dąbkowski 2016: 37), np.:

nienawiść, *niechęć*, *zniechęcenie*, *agresja*, *apatia*, *ból*, *cierpienie*, *dyzgust*, *fobie*, *gniew*, *gorycz*, *groza*, *napięcie*, *niepokój*, *niepokój sumienia*, *niesmak*, *niezadowolenie*, *obawa*, *obojętność*, *obrzydłość*, *oziębłość*, *poczucie odrzucenia*, *poczucie winy*, *pokusa*, *politowanie*, *potępienie*, *przygnębienie*, *rozdrażnienie*, *rozpacz*, *rywalizacja*, *smutek*, *szok*, *upokorzenie*, *wrogość*, *wstyd*, *wściekłość*, *zakłopotanie*, *zaskoczenie*, *zawiść*, *zazdrość*, *zdziwienie*, *zgroza*, *złość*, *żal*.

Zakończenie

Zarysowaną strukturę znaczeniową *wstrętu* utrwala zarówno materiał leksykograficzny, jak i korpusowy. Dane słownikowe zawierają treści konieczne do rozumienia znaczenia wyrazu, choć wystarczające, jak już wspomniałyśmy, do zrekonstruowania charakterystycznych metaforycznych obrazów uczucia. Jak łatwo zauważyć, w materiale słownikowym dominują przykłady z pola przyczyn wstrętu, które – wraz z obrazem sprawców – jest najbardziej reprezentatywne, rozbudowane także w kolokacjach korpusowych. Pozostałe kolokacje NKJP zasadniczo mieszczą się w obrazach zrekonstruowanych na bazie słownikowej, choć – co oczywiste – wzbogacają je różnorodnością wykładników językowych.

Leksykografowie nie epatują użytkowników słowników określeniami ekskrementów, cielesności i seksualności, dewiacji, patologii itp. (kolokacje korpusowe zasadniczo również nie mają takiego charakteru), nie odnotowują nadto sformułowań odsyłających do charakterystycznych zachowań pozawerbalnych, jak choćby podstawowego toposu wstrętu, tj. plucia, opluwania (por. Nasalski 2021: 55–63). Dane słownikowe oraz korpusowe potwierdzają (por. przywołane spostrzeżenie J. Puzyniny (2000)), że leksem *wstręt* służy do negatywnego wartościowania ludzi, zwierząt, przedmiotów itd. oraz najróżniejszych sfer otaczającego świata.

Zrekonstruowana struktura znaczeniowa *wstrętu*, jego metaforyczne obrazowanie, może stanowić punkt wyjścia do analizy różnych tekstów kultury, w tym zwłaszcza artystycznych, tekstów kultury filmowej, medialnej itp., a także wypowiedzi potocznych. Przemyślany dobór/wybór tekstów pozwoli być może wyróżnić inną jeszcze metaforykę wstrętu, a z pewnością przyniesie odpowiedź na pytania o różnorodność mechanizmów kreowania (tak językowego, jak i pozawerbalnego) kategorii wstrętu, uwarunkowaną nie tylko rodzajową, gatunkową specyfiką tekstów kultury, ich funkcjami nadawczo-odbiorczymi, ale też odmiennością kultur, religii i narodów.

Bibliografia

Boryś W. 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Data K. 2000: *W jaki sposób językoznawcy opisują emocje?*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura. Uczucia w języku i tekście*, t. 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 245–252.

Dąbkowski G. 2016: *„Wstręt", „obrzydzenie" i „odraza" w badaniach lingwistycznych*, [w:] A. Drzał-Sierocka, M. Kowalewska (red.), *A fe! Społeczno-kulturowe konteksty wstrętu i obrzydliwości*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk, s. 15–40.

Dittrich W., Hybiak M., Wirski M., Zegarlińska M. (red.) 2015: *Wstręt i obrzydzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Drzał-Sierocka A., Kowalewska M. (red.) 2016: *A fe! Społeczno-kulturowe konteksty wstrętu i obrzydliwości*, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk.

Grochowski M. 1990: *Pojęcie zazdrości. Próba eksplikacji semantycznej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska", z. 31, s. 37–49.

Jędrzejko E. 2000: *O językowych wykładnikach pojęcia* WSTYD *w różnych koncepcjach opisu*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura. Uczucia w języku i tekście*, t. 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 59–75.

Kristeva J. 2007: *Potęga obrzydzenia. Esej o wstręcie*, przeł. M. Falski, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Libura A. 2000: *Analiza semantyczna wyrazów nazywających* NIENAWIŚĆ *i inne uczucia negatywne*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura. Uczucia w języku i tekście*, t. 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 135–151.

Menninghaus W. 2009: *Wstręt. Teoria i historia*, przeł. G. Sowiński, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas", Kraków.

Mikołajczuk A. 1997: *Pole semantyczne 'gniewu' w polszczyźnie. Analiza leksemów*: gniew, oburzenie, złość, irytacja, [w:] R. Grzegorczykowa, Z. Zaron (red.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 149–171.

Mikołajczuk A. 1999: *Gniew we współczesnym języku polskim*, Energeia, Warszawa.

Mikołajczuk A. 2000: *Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej* GNIEWU, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura. Uczucia w języku i tekście*, t. 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 117–134.

Mikołajczuk A. 2011: *Mówiąc o uczuciach: między naturą a kulturą. O podstawach konceptualizacji uczuć w kontekście semantycznych badań porównawczych*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury", nr 23, s. 67–82.

Nasalski I. 2021: *Język wstrętu jako narzędzie społecznych regulacji. Wstępny zarys problemu*, „Stylistyka" XXX, s. 45–95.

NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego (online: https://nkjp.pl/, dostęp: 15–27 sierpnia 2024).

Nowakowska-Kempna I. 1995: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.

Nowakowska-Kempna I. 2000: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Część* II. *Data*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa.

Pajdzińska A. 1990: *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, s. 87–107.

Peplińska M. 2018: *Grzech we współczesnej polszczyźnie. Studium językowo-kulturowe*, Seria: Bydgoskie Studia nad Pragmatyką Językową, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz.

Polański K. (red.) 1995: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Przybylska R. 2020: *Kolokacje a analiza semantyczna wyrazu*, „LingVaria" XV, z. 2(30), s. 43–51.

PSWP: *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 1994–2005.

Puzynina J. 2000: *Uczucia a postawy we współczesnym języku polskim*, [w:] I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura. Uczucia w języku i tekście*, t. 14, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 9–24.

SWJP: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, t. 1–2, Wilga, Warszawa 1999.

Święcicka M. 2006: *Strach w języku młodzieży studenckiej*, [w:] K. Wojtczuk, V. Machnicka (red.), *Wokół językowej funkcji emocjonalnej. Fakty dawne i współczesne*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce, s. 299–311.

Święcicka M. 2009: *Potoczny obraz zazdrości*, [w:] K. Wojtczuk, V. Machnicka (red.), *Rejestr emocjonalny języka*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce, s. 243–253.

Święcicka M. 2011: *Refleksje językoznawcze o przyjaźni i przyjacielu*, [w:] L. Mariak, A. Seniów (red.), *Ścieżkami pięknej polszczyzny. Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Mirosławie Białoskórskiej z okazji 65-lecia urodzin i 45-lecia pracy zawodowej*, Volumina pl Daniel Krzanowski, Szczecin, s. 275–285.

Święcicka M. 2017: *Struktura znaczeniowa lęku w języku młodzieży studenckiej*, [w:] S. Milewski, K. Kaczorowska-Bray, B. Kamińska (red.), *Studia logopedyczno-lingwistyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin Profesora Edwarda Łuczyńskiego*, Grupa Wydawnicza Harmonia, Gdańsk, s. 419–442.

Święcicka M. 2022: *Struktura znaczeniowa „Innego" w języku młodzieży studenckiej*, [w:] T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (red.), *Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Seria: Dobre i złe sąsiedztwa, Bydgoszcz, s. 219–230.

Święcicka M. 2023: *Panika w wypowiedziach studentów. Struktura znaczeniowa i wartościowanie*, „Prace Językoznawcze" XXV, nr 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 175–189.

Święcicka M., Peplińska M. 2021: *O metaforach grzechu w aforyzmach*, [w:] A. Myszka, E. Oronowicz-Kida, R. Słabczyński (red.), *Silva rerum. Rzecz o współczesnej i dawnej polszczyźnie*, t. 2: *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Kazimierzowi Ożogowi*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów, s. 352–367.

Wierzbicka A. 1971: *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Żmigrodzki (online: https://wsjp.pl, dostęp: 15–27 sierpnia 2024).

Summary

Disgust and its metaphorical images in language (based on lexicographic and corpus data)

Keywords: cultural linguistics, conceptual metaphors, lexicographic image of disgust, depiction of disgust in corpus collocations.

The purpose of the article is to reconstruct the semantic structure of disgust in language. The research procedure is conducted according to the methods of cultural linguistics, with particular emphasis on linguistic ways of conceptualizing the feeling. The material basis for the study consists of headword articles in selected dictionaries of the Polish language and collocations present in NKJP. Metaphorical ways of depicting disgust (the subject of the feeling, the feeling of its perpetrator, the causes) are served by various linguistic exponents, which are obviously limited to the essential data necessary in dictionaries and expanded in the corpus. In dictionaries, lexicographers do not dazzle users or readers with "shocking" images of disgust. Corpus collocations generally do not have this character. The articlecan be a starting point for the analysis of various cultural texts.